

VÕIMUMÄNGUD PÕHJA-EESTIS AASTAIL 1219–1238

Ajaloolis-sotsioloogilisi aspekte

Tyge ANDERSEN ja Priit RAUDKIVI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; tyge.andersen@ai.ee, raudkivi@tlu.ee

On tutvustatud mõningaid võimalusi, mida pakub ajalooline sotsioloogia Euroopa keskaegse ühiskonna lahtimõtestamiseks. Peamiseks teoreetiliseks lähtekohaks on Michael Manni pakutud neoweberiaanlik ühiskondliku võimu teooria, mis eristab nelja peamist ühiskondliku võimu elementi: ideoloogiline, poliitiline, majanduslik ja sõjaline. Nende nelja elemendi koosmõjul kujuneb nähtus, mida tunneme keskaegse riigina. Eeltoodud põhimõtetest lähtudes on analüüsitud perioodi 1219–1238 Põhja-Eestis, mil siin põrkusid Saksa ja Taani vallutus, mis ilmselt kandsid endas kaht erinevat domineerimisfilosoofiat.

ÜHISKONDLIKUST VÕIMUST JA KESKAEGSEST RIIGIST

Käesolev artikkel võib tunduda oma kompositsioonilt ebatraditsiooniline ja jätta esmapilgul mulje, et tegemist pole tervikuga. Autorid annavad sellest endale aru, kuid seesugune ülesehitus on taotluslik. Nimelt on lähtutud üldtunnustatud arusaamast, et aeg-ajalt on vaja vanadele, justkui juba detailideni läbi uuritud ajalookontekstidele esitada uusi küsimusi. Eriti muidugi siis, kui arusaamad ajaloolase poolt pidevas kasutuses olevatest baasmõistetest – artikli aktsentueeritust silmas pidades näiteks *võim* ja *riik* – on teisenenud.

Eelnevalt väidetuga tahaks ekskursi korras juhtida tähelepanu ajaloolaseameti kõõgipolele või õieti vanu tõdesid üle korrata. Millises keskkonnas ajaloolane ajalugu “produtseerib” ja kuidas historiograafia ladestub? Michel de Certeau, 20. sajandi üks vaimukamaid intellektuaale, on väitnud, et historiograafia ladestub kolmnurgas, mille esimese külje moodustavad kümned või sajad eelhääletuslikud hoiakud, millel pole mineviku teadusliku tunnetamisega just eriti palju ühist. Need jälitavad ajaloolast igal sammul ja pärinevad keskkonnast, milles ta on üles kasvanud. Rahvuslik ja ühiskondlik kuuluvus, igapäevaselt kaasa antud arusaamad “ajaloo toimemehhanismidest” jne – kõik need asjaolud mõjutavad ajaloolase loomingut. Kolmnurga teisel küljel asub omandatud protseduuriliste reeglite kogum, ajaloolase “instrumentarium”, millega ta mõnd probleemi uurima asub, ja kolmanda külje moodustab tema poolt loodud “lugu”, tekst ehk diskursus. Kolmnurga sees käib mineviku täpsema tunnetamise nimel igavene võitlus, sest

kõik kolm külge on pidevas muutumises. Kõige selle taustal, kuidas ajalooteaduse kõõgipoolt viimasel poolel sajandil avatud on¹, tundub de Certeau poolt väidetut lihtne ja loogiline ning ilmselt nõustuvad sellega ka konservatiivsed kolleegid. Samas on kolmnurga toimetehhanism äärmiselt komplitseeritud, eriti siis, kui teha katset tabada diskursus(t)e moodustumise allhoovusi.²

Eelnev tähelepanu juhtimine baasmõistetetele nagu *võim* ja *riik* pole juhuslik. Kui teha statistikat, siis võib suure tõenäosusega arvata, et need kaks sõna, *resp.* mõistet, korduvad diskursustes vast kõige sagedamini. Täiesti omaette probleemiks on aga see, kas sõnad *võim* ja *riik* on lihtsalt vältimatu osa metatekstist või on nende eri ajastutele omane sisu läbi tunnetatud.

1986. aastal ilmus esimene köide Michael Manni triloogiast, milles autor on uurinud võimu toimetehhanisme ühiskonnas.³ Teadaolevalt on esimesed kaks köidet praeguseks tõlgitud vähemalt saksa, hispaania, jaapani ja hiina keelde. See on igatahes kõnekas fakt, mis näitab, et Manni ühiskondliku võimu käsitlusel on midagi olulist öelda vägagi erineva ajaloolise kogemuse ja kultuuriga rahvastele. Sotsiaalteadlaste jaoks on Mann juba aastaid klassikustaatuses. Arvukatest retsensioonidest tõstaksime siinkohal esile ühe parima praktiseeriva varakeskaja tundja Chris Wickhami mõtte: Manni käsitlus ühiskondliku võimu allikatest ja toimetehhanismidest on tegelikult maailmaajalugu 1760. aastani.⁴

Meie teoorialeiges ajalooteaduses vajab kindlasti selgitust, et Mann kvalifitseerub angloameerika ühiskonnateadustes prominentseimate ajaloolise sotsioloogia esindajate hulka, kuuludes selle neoweberiaanlikku suunda.⁵ Mis on aga ajalooline sotsioloogia? Arvukatest definitsioonidest on ehk kõige arusaadavam: sotsioloogiale omaste analüüsimeetodite kasutamine ajaloolise materjali töötlukses. Milline on siis aga ajaloolise sotsioloogia ja n-ö klassikalise ajalooteaduse vaherkord, kui mõlemad tegelevad ühiskonna uurimisega? Siingi leiab seinast seinä arvamus. Fernand Braudel, keda ajaloolased peavad ikka enda leeri kuuluvaks, on väitnud, et ega vahet polegi ja et tegemist on ühe ja sama "asja" ajamisega.⁶ Siiski on sotsioloogid ja ajaloolased jätkuvalt ikkagi kaks selgete eri-

¹ Vt nt **Iggers, G. G.** *Historiography of the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.* Wesleyan University Press, 2005.

² **Certeau, M. de.** *The Writing of History.* Columbia University Press, New York, 1988, 56–114.

³ **Mann, M.** *The Sources of Social Power. Vol. I: A History of Power from the Beginning to 1760 A.D.* Cambridge University Press, New York, 1986.

⁴ **Wickham, C.** *Systactic structures: social theory for historians.* – *Past and Present*, 1991, 132, 188–203; vt ka **Wickham, C.** *Historical materialism, historical sociology.* – *New Left Review*, 1988, I, 171, 63–78.

⁵ Max Weberi sotsioloogia kõrval on jätkuvalt au ees ka näiteks marksism. Siinkohal tuleb teha täpsustus: mitte marksism-leninism, mida nõukogude ajal serveeriti kui kuldvõtmekest, millega sai avada nii mineviku, oleviku kui ka tuleviku ukсед, vaid klassikaline marksism. Prominentseimatest nimedest, kelle loomingut ajaloolased sageli kasutavad, võiks siinkohal esile tuua Perry Andersoni, Eric Hobsbawni ja Immanuel Wallersteini.

⁶ Vt nt **Smith, D.** *The Rise of Historical Sociology.* Polity Press, Cambridge, 1991, 3–4; **Calhoun, C.** *The rise and domestication of historical sociology.* – *Rmt: The Historic Turn in the Human Sciences: Essays on Transformations in the Disciplines.* Ed. T. MacDonald. Ann Arbor University of Michigan Press, 1996, 305–338.

tunnustega tsunfi.⁷ Ajaloolased heidavad sotsioloogidele ette, et viimased kasutavad ajaloolaste uurimistulemusi ebakriitiliselt ja valikuliselt, arvestamata sellega, et need on enamasti kirjutatud historiograafilise diskussiooni raamistuses, mille lõpptulemused jäävad konsensusest kaugele. Seega ei saa sotsioloogide tehtud üldistused, nende konstrueeritud mudelid ja teooriad, olla vastavuses ajaloo uurimise tulemustega. Erinevalt ajaloolastest iseloomustab aga sotsiolooge tahe üldistada, ehitada silda, mida mööda liikudes saab võrrelda eri ühiskondi ja ajastuid. Ajaloolased on seevastu reeglina oma uurimustes suuremate üldistuste tegemisel ettevaatlikud.⁸ Vast kõige suurem vahe on aga selles, et ajaloolased ja sotsioloogid ei esita minevikule samu küsimusi. Nende professionaalne “instrumentarium” on erinev. Siinkohal ei ole päris õige koht astuda pikemasse arutellu ajaloolise sotsioloogia ja ajalooteaduse vahekorra üle, mis seda aga kindlasti vähemalt tutvustuse korras vääraks. Ometi tuleb tunnistada, et tegemist on teineteisele väga lähedaste valdkondadega, ja mitte ainult seda. Praktiseeriva ajaloolase vaatekohast lähtudes tahaksin küll soovitada ajaloolise sotsioloogia tulemuste kriitilist rakendamist, sest see aitab kindlasti minevikku paremini mõista. Või vähemalt võib ajaloolise sotsioloogia tunnetuslikust arsenalist leida uusi võimalusi ühiskonnaprotsessidest arusaamiseks.

Miks on käesolevas kirjatükis esile tõstetud just nimelt Manni teaduslik loomingu? Peamine põhjus on selles, et tema ühiskondliku võimu teooria pakub ühe võimaluse seletada ka keskaja ühiskondade ülesehituse mehaanikat ja toime mehhanisme. Seetõttu võib Manni pakutud võimaluste rakendamine, nende läbimängimine mõnes konkreetses ajaloolises kontekstis, anda kindlasti tunnetuslikku lisaväärtust. Autorid on valinud prooviks perioodi 1219–1238 Eesti ajaloos rõhuga Taani vallutusel ja sellega kaasnenud Taani-Saksa rivaliteedil. See on suhteliselt lühike periood, kuid võimutsotsioloogilisi aspekte silmas pidades muutuste poolest äärmiselt tihe. Nimelt jääb sellesse ajajärku üleminek eelajaloolisest ajajärgust keskaega. Sel perioodil hakkasid Eestis juurduma feodaalsuhted, muistset ühiskonda hakati ümber “konstrueerima” uute võimumehhanismide alusel. Kujunema hakkas nähtus, mida nimetatakse feodaalseks riigiks. Tuletades meelde de Certeau kolmnurkade toimemehhanisme, võimaldab 20. sajandi viimase kolmandiku historiograafia, ajaloolise semantika ja ajaloolise sotsioloogia kogemus vaadelda perioodi 1219–1238 uue nurga alt. Nimelt on viimasel kolmekümnel

⁷ Peter Burke on ajaloolaste ja sotsioloogide suhtlust nimetanud kurtide dialoogiks (**Burke, P.** *Sociology and History. (Controversies in Sociology, 10.)* George Allen and Unwin, London, 1980, 13–14. Veerand sajandit hiljem ilmunud kordusväljaannet, mis tegelikult on mahult kaks korda suurem ja probleemiasetuselt tunduvalt avaram, alustab autor uuesti alapealkirjaga “Kurtide dialoog”. Ometi leidub raamatus osi, mis annavad lootust, et ajuti saadakse üksteisest aru, sest dialoogi on võimalik pidada ka kirjalikult. Vt **Burke, P.** *History and Social Theory.* Polity, Cambridge, 2005, 2 jj.

⁸ Vt nt **Bonnell, V. E.** *The uses of theory, concepts and comparison in historical sociology.* – *Comparative Studies in Society and History*, 1980, **22**, 2, 156–173; **Jones, G. S.** *From historical sociology to theoretical history.* – *British Journal of Sociology*, 1976, **27**, 3, 295–305; **Skocpol, T.** *Social history and historical sociology: contrasts and complementarities.* – *Social Science History*, 1987, **11**, 1, 17–30.

aastal ka terve rida baasmõisteid, nagu *feodalism* ja *riik*, sattunud poleemilise diskursuse objektiks ning mõttevahetus käib edasi.⁹ Toodagu siinkohal põgusa arutluse alla seesugune mõiste nagu *riik keskajal*. Mille poolest erineb näiteks Euroopa keskaegne riik sellele eelnenud ühiskonnakorraldusest või industriaalühiskonnale omasest riigist? Mida üldse on riigi all mõeldud? Kahtlemata on tegemist järjekordse mõistega, mis kuulub ajaloolase igapäevasesse leksikasse ja mille sisu üle just eriti palju pead ei vaevata. Marksistlikule arusaamale, mille alusel kujutab riik endast vägivallaaparaati, mis on ellu kutsutud ühe klassi vahendina teiste rõhumiseks, lisaks on veel kaks peamist teooriat. Esimene on algselt sõnastatud John Locke'i poolt ja hilisematest tuntud autoritest on temaga üht jalga astunud näiteks Talcott Parsons. Nende arvates on riik ühiskondliku kokkuleppe tulemus. Kolmandale suunale pani aluse Herbert Spencer ja selle edasiarendusega jõudis kõige kaugemale Franz Oppenheimer. Viimased olid seisukohal, et eelindustrialse riigi tekkes on peamisteks teguriteks vallutus ja sõjaline tegevus. Kõiki kolme arusaama on võimalik kritiseerida aga juba lähtepositsioonilt. Esiteks tekib küsimus, miks on üldse uurijad, kes on keskendunud ennekõike moodsale ajale, otsinud tuge nende tegelikust uurimisobjektist ajaliselt nii kaugete nähtuste seletamisest. Seega on kõik need teooriad reduktsionistlikud ja välisavad riigi tekkemehhanismide paljususe. Edasi kritiseerides: kõigis teooriates panustatakse riigi tekke seletamisel liialt üksikfaktorile.¹⁰

Mann juhib tähelepanu, et riikide tekkimist on seletatud nii ja naa ning mitte ühegi teooria põhjenduslik pool ei ole perfektne. Claessen ja Skalnik korraldasid huvitavaid eksperimente, mille käigus paluti varast riiki defineerida kahekümnel oma ala asjatundjal. Tulemused võeti kokku ja formuleeriti varase riigi kohmakas definitsioon, mille toome siinkohal tõlkimata ära:

⁹ Poleemilise kirjanduse maht on suur ja oma aktsendiasetustelt erineb see ka historiograafiliste traditsioonide lõikes. Arusaadavalt pole siinkohal võimalik põhjalikku ülevaadet anda. Poleemikale ärgitanud tööd, mis on oma vastukajalt "transhistoriograafilised", tahaks siiski esile tõsta: **Reynolds, S.** *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*. University Press, Oxford, 1984. Teine valdkond, mis on feodalismiproblemaatika ja käesoleva uurimusega otseselt seotud, puudutab riigi kui institutsiooni olemust. Korraliku kokkuvõtva historiograafilise ülevaate tippasemel medievisti sulest saab: **Reynolds, S.** *The historiography of the medieval state*. – Rmt: *Companion to Historiography*. Ed. M. Bentley. Routledge, London, 1997, 117–138. Paraku ei hõlma käsitus viimase kümne aasta ajalookirjutust. Ka siin on hulgaliselt värske poleemilist kirjandust, millele on järgnevas püütud osundada. Tähelepaneku korras olgu siiski öeldud, et mingil põhjusel ei tutvusta Reynolds Henri J. M. Claesseni ja Peter Skalniki algatatud suurprojekti tulemusi, mille raames on eelindustriaalset riiki väga põhjalikult ning selle artikli autorite arvates loovalt analüüsitud. Vt **Claessen, H. J. M., Skalnik, P.** (eds). *The Early State*. New Babylon. (Studies in the Social Sciences, 32.) The Hague, Mouton, 1978. Reynolds keskaegse riigi historiograafiline analüüs, mis näib olevat kirjutatud konservatiivsetelt positsioonidelt, kutsus esile huvitava mõttevahetuse autori ja Rees Daviese vahel. Vt **Davies, R.** *The state: the tyranny of a concept?* – *Journal of Historical Sociology*, 2002, **15**, 1, 71–74; **Davies, R.** *The medieval state: the tyranny of a concept?* – *Journal of Historical Sociology*, 2003, **16**, 2, 280–300; **Reynolds, S.** *There were states in medieval Europe: a response to Rees Davies*. – *Journal of Historical Sociology*, 2003, **16**, 4, 550–555.

¹⁰ **Mann, M.** *The pre-industrial state*. – *Political Studies*, 1980, **28**, 2, 297–304.

The early state is a centralized socio-political organization for the regulation of social relations in a complex, stratified society divided into at least two basic strata, or emergent social classes – viz, the rulers and the ruled –, whose relations are characterized by political dominance of the former and tributary obligations of the latter, legitimized by a common ideology of which reciprocity is the basic principle.¹¹

Eelnevat lahti seletades saab välja tuua järgmised varase, s.o industriaalühiskonnale eelnenud riigi tunnused. Esiteks tähendab mõiste *varane riik* seesugust ühiskonna formearingut, mil seniste hajuaste, klanni- ja sugulussidemetel põhinevate võimustruktuuride asemel tekivad jätkusuutlikud tsentraalsed poliitilised institutsioonid. Samaaegselt kujuneb ka ühiskonna polariseerumine: osast ühiskonnaliikmetest saavad valitsejad ja teised on need, kelle üle valitsetakse. Pole selge, kumb kumma põhjustab, kas riik ühiskonna kihistumise või vastupidi. Valitsejate monopoliks on domineerimine valitsetavate üle, kelle pärisosaks jäävad kohustused esimeste ees. Kas tegemist on jaotumisega tootjate ja mitte-tootjate vahel ning kas mängu tuleb ka eraomandus, nii nagu seda *a priori* eeldab F. Engelse arusaam, sellele küsimusele ühest vastust pole. Mann juhib oma analüüsis varase riigi definitsiooni kohta tähelepanu veel järgmistele seikadele. Esiteks ei ole meil piisavalt tõestusmaterjali, et seletada, kuidas suudab üks ühiskonnakiht ennast teise üle kehtestada juhul, kui tegemist on riigi tekkimisega n-ö sisemiste reservide baasil. Teiste sõnadega on varases riigis inimeste omavahelise ebavõrdsuse aste veel küllaltki väike, et tagada ühe ühiskonnakihi võime rakendada teiste üle kontrolli. On väga raske uskuda, et valitsev kiht leiab seesugused vahendid, et kohe luua riik kui hästi funktsioneeriv repressiivorgan. Teiseks juhib Mann kogumikus esitatud üksikjuhtumite analüüsis tähelepanu sellele, et paljude riigiteketete puhul pole tegemist puhtalt sisearengu tulemusega. Kolmandaks: varase riigi tekkimisel on mitmel juhul märgata, et nii kollektiivsed kui erahuvid aitavad sellele kaasa. Manni tähelepaneku põhjal saab riigi tekkimist seostada ka väliste faktoritega, mille all peab ta silmas sõda. Vahel tekivad riigid vallutuse tulemusena, mõnel juhul saab seda seostada aga vajadusega seista koordineeritult vallutajatele vastu. Andmata varase riigi tekkele omapoolset võtit, juhib Mann tähelepanu sellele, et ühefaktoriliste seletuste aeg peaks möödama olema, kuid paraku panustab enamik kogumiku autoreid oma arusaamades enamasti ühele mõjurile. Küll aga peab Mann 1978. aasta kogumikku äärmiselt oluliseks, sest kokkuvõttev definitsioon viitab selge sõnaga atribuudile, mida riigieelsetes ühiskondades pole – nimelt tsentraliseeritusele. Tänu sellele hakkab riik pärast tekkefaasi ületamist tema arvates n-ö iseseisvat elu elama. Mann kasutab selle kohta väljendit *autonomous power of the state*, mida oleks sobilik tõlkida kui *riigivõimu autonoomsus*, alternatiivina ehk ka *enesereguleerumisvõime*.¹²

¹¹ Claessen, H. J. M., Skalnik, P. (eds). The Early State. New Babylon, 640.

¹² Mann, M. The pre-industrial state, 287–304; Mann, M. The autonomous power of the state: its origins, mechanisms and results. – Archives européennes de sociologie, 1984, 25, 185–213; Jacoby, T. Method, narrative and historiography in Michael Mann's sociology of state development. – The Sociological Review, 2004, 52, 3, 404–421.

Nagu selgelt öeldud, eeldab riik tsentraliseeritust. Kui tõhusalt suudab riigivõim ennast kehtestada, see sõltub õige paljudest asjaoludest. Ennekõike tuleks aga heita analüüsiv pilk valitseva kihi suunas ja selgitada, millised on selle võimalused alamate üle kontrolli teostamiseks. Eelindustriaalsetes ühiskondades on riigivõimu enim levinud vormiks monarhia.¹³ Monarhiad jagunevad riigivõimu jagamist silmas pidades laias laastus kaheks: 1) patrimoniaalsed (autokraatsed, despootlikud, imperiaalsed); 2) feodaalsed. Võimu jagamist silmas pidades on feodaalne monarhia patrimoniaalsega võrreldes tunduvalt liberaalsem. Võimuhierarhias kuningast allpool asuvad usaldusisikud saavad poliitilise ja majandusliku võimu teostamiseks teatud autonoomia. Sellega kaasneb muidugi oht, et autonoomsuse kasvades võivad feodaalid kui monarhia agendid kuningavõimul käest libiseda ja nende isiklik huvitatus hakkab varjutama kroonitud pea huvisid ning see areng võib viia koguni poliitilise iseseisvuseeni.¹⁴ Eriti komplitseerituks muutub olukord nendel juhtumitel, mil riigile on pandud alus vallutusega, sest aja möödudes (olukorra stabiliseerudes, vallutuse kinnistudes) on kuningavõimu agentidel tendentsiks sukelduda "tsiviilellu". Keerulistes olukordades, mil näiteks läheb uuesti vaja kuninglike võimuagentide sõjajõudu, ei pruugi nad enam endisel viisil organiseeruda. Patrimoniaalne monarhia aga hoiab kuninglikke agente tugevalt enda küljes, laskmata tekkida olukorral, kus erahuvid võiksid areneda keskvõimule ohtliku piirini.

Keskaegses Euroopas oli riigi kujunemisprotsess aeglane ja seda iseloomustas võimuinstrumentide ebaküpsus. Et seletada riigivõimu toimetehhanismi, jaotab Mann selle osadeks, eristades a) ideoloogilist, b) majanduslikku, c) sõjalist ja d) poliitilist võimu. Ideoloogilise võimu all tuleks mõista kas siis üksikisiku või grupi käitumisprintsipi, mida püütakse ühiskonnas kehtestada selle liikmetele omase omavahelise suhtluse keelena. Euroopa keskaega silmas pidades on selleks kahtlemata ristiusk, mille keskmes on paavsti kuuria kui üldkehtivate käitumisnormide kujundaja. Majanduslikku võimu tuleb mõista kui üksikisiku või grupi kehtestatud reeglistikku, mille rakendamine tagab kontrolli ühiskonnas toodetavate väärtuste ja ka nende jaotamise üle. Sõjalise võimu esmaülesandeks on territooriumi kaitse, vajadusel ka piire ületav ofensiiv. Kuid sõjajõud peab tagama võimaluse ka ühiskonnasiseselt selle liikmeid korraks kutsuda, et tagada ideoloogiliste, majanduslike ja poliitiliste normide täitmine. Poliitilise võimu all tuleb mõista võimet hoida kogu ühiskondlik korraldus territooriumi piires koos. Nende nelja võimuelemendi koostöö annab ühele territooriumile tunnused, mille alusel saab seda riigiks pidada. Kui võrdleme kesk- ja uusaegset riiki, siis on nende kõige suuremaks erinevuseks nelja võimu integreerituse ning bürokratiseerumise aste. Euroopa keskajast pole teada autohtonseid riike, kus kõik neli riigivõimu elementi tekivad ja arenevad vastastikustes mõjudes, ilma et nad saaksid väljastpoolt aren-

¹³ Kuningavõimu kujunemise kohta eri kultuurikontekstides annab hea ülevaate: **Bendix, R.** *Kings or People. Power and the Mandate to Rule*. University of California Press, Berkeley, 1978, 21–243.

¹⁴ Klassikaliseks näiteks on Frangi riigi suhteliselt kiire lagunemine pärast Karl Suure surma.

gulisi impulsse. Manni arvates on just ideoloogiline ja militaarne võim riigipiire ületava iseloomuga (*sociospatially transcendent*). Täpsustavalt olgu öeldud, et ideoloogilise võimu tsentrum võib asuda tema mõjupiirkondadest geograafiliselt väga kaugel, kuid tema poolt sätestatud reeglistik on käitumisjuhiseks kohtadel või püütakse seda eksportida kui ainuõiget käitumisreeglistikku. Ideoloogiline võim evib ka võimet kontrollida tema poolt kehtestatud reeglite täitmist ja anda täitjate tegevusele hinnangut, mõjutades oluliselt näiteks konkureerivate osapoolte käitumist. Riigi arengu seisukohalt on vast kõige olulisem, kui tihedaks on suudetud teineteist toetav majanduslik ja poliitiline võrgustik ajada. Seega on küsimus võimu geograafiast. Mida tihedam on võimuvõrgustik, seda tugevam on riik. Üheks Manni teeneks tuleb lugeda seda, et ta tõi keskaegse riigi kvaliteetide – küpsuse või ebaküpsuse – üle otsustamisel faktorina sisse geograafilise dimensiooni, mida ta nimetab võimu võrgustikeks (*power networks*).¹⁵

VÕIMUMÄNGUD PÕHJA-EESTIS AASTAIL 1219–1238

Millest tuleks alustada, et analüüsida Taani vallutust ja selle iseloomu Eestis? Milliseid omadusi võiks Taani taotlustele omistada ja mida eeldada? Formuleerides probleemi võimusotsioloogilisest aspektist, tuleks küsida: kuidas kavatses Taani ennast Eestis kehtestada? Esmalt ei tohi unustada, et Taani oli kuningriik. Kuningainstitutsioon, ühe kroonitud pea juhitud invasioon, annab 1219. aasta sündmusele kindlasti lisaväärtuse. Tegemist oli ikkagi ühe tsentraliseeritud riigi korraldatud vallutusega ja Taani kuningas oli autoriteet. Tema ideoloogiline võim toetus otseselt paavstivõimule ja võis sealt oma tegevusele lisatuge ning õigustust saada. Veelgi enam suurendas Taani kuningavõimu autoriteeti asjaolu, et paavsti ja keisri vastasseisus hoidis kuningas esimese poole. Taani kuningainstitutsioon oli seega paavsti tugi Põhja-Euroopas, millele Rooma kuuria panustas. Kui võrrelda seda 12. sajandi lõpul esimese Riia (Üksküla) piiskopi ja varahansa kaupmeeskonna alustatud n-ö Saksa ekspansiooniga, siis oli neil suur vahe. Üliaktiivse, suurepärase organisatorivõimetega ja vaieldamatult karismaatilise piiskopi Albert von Buxhövdeni käed ei ulatunud kogu tema ambitsioonikuse juures paavsti kuu-

¹⁵ **Mann, M.** The Sources of Social Power, 22–28; vt ka **Mann, M.** Putting the Weberian state in its social, geopolitical and militaristic context: a response to Patrick O’Brian. – *Journal of Historical Sociology*, 2006, **19**, 4, 364–373; Manni arusaam võimuvõrgustiku tihedusest kui ühest olulisest riigi mõõdikust riigi küpsuse üle otsustamisel on leidnud positiivset resonantsi. Vt **Jones, R.** Mann and men in a medieval state: the geographies of power in the Middle Ages. – *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1999, **24**, 1, 65–78; **Jones, R.** Early state formation in native medieval Wales. – *Political Geography*, 1998, **17**, 6, 667–682; **Jones, R.** Changing ideologies of Medieval state formation: the growing exploitation of land in Gwynedd c. 1100–1400. – *Journal of Historical Geography*, 2000, **26**, 4, 505–516; **Harris, C.** Power, modernity, and historical geography. – *Annals of the Association of American Geographers*, 1991, **81**, 4, 671–683.

riani – peamise üleeuroopalise ideoloogilise võimu allikani – sedavõrd, et teda oleks koheldud võrdväärsetl kuningas Waldemar II-ga. Peapiiskopi positsioon jäi tal saavutamata ja kui Liivi- ning Preisimaa jaoks aastaid pärast Alberti surma vastav institutsioon loodi, siis ei olnud see sugugi Riia piiskoppide Meinhardi, Bertholdi ja Alberti loodud kirikliku struktuuri otseseks arengujätkuks. See, mida 1255. aastast tunneme Riia peapiiskopkonnana, oli uus moodustis, haarates oma võimkonda Liivimaa territooriumi, ületades ka sootuks teistsuguse kujunemisloogu ja võimustruktuuriga alasid, nagu need olid näiteks Preisimaal. Sealjuures on tähelepanuväärne, et Taanile kuuluvat Põhja-Eestit sellesse ei lülitatud. Tallinna piiskopile reserveeriti paavst Innocentius IV poolt sõltuvus Lundi peapiiskopkonnast. Siinkohal ei ole tähtis, milliseks Lundist sõltuva Tallinna piiskopkonna areng ajalooliselt kujunes. Tähtis on see, et kõrgeima ideoloogilise võimu allikas ehk Rooma paavst ei võtnud Tallinna piiskopitooli oma otsese kontrolli alla. Viimane asjaolu – paavsti kuuria viimseinstantsiõigus Liivimaa piiskoppide määramisel – oli aga Vana-Liivimaa ebastabiilse sisearengu põhjuseks. Võitlus piiskopitooli täitmise ümber oli ühtlasi ka võitlus liidrirolli pärast maistes asjades, sest piiskopid olid ühtlasi ka maaisandad. Tasuks seega veel üle korrata: paavstivõimu silmis oli Taani kindlasti veel 13. sajandi keskel eriseisundis.¹⁶

Robert Bartlett on oma klassikastaatuses käsitluses Euroopa laienemisest püüdnud tabada selle nähtuse allhoovusi.¹⁷ Ladinakristluse levimine oli seotud ühiskondlike ja majanduslike protsessidega Vanas Maailmas. Võrreldes laienemist jäämäega, on selle nähtav osa poliitiline ajalugu. Üldaktsepteeritava diskursuse järgi tuli kuningas Waldemar II 1219. aastal suure laevastikuga Lindanise alla, peeti lahing eestlastega ja alustati kohalike ristimist, mis kujunes mõne aja pärast võiduristimiseks sakslastega. Mõningaid ajaloolisi paralleele võiks näiteks tõmmata 1066. aasta sündmustega Inglismaal, mil Normandia hertsog tuli, võitis anglosaksid Hastingsi lahingus ja pööras saareriigi arengus ette uue lehekülje. Mis põhjustas normannide invasiooni? Poliitilise ajaloo aktsendiga käsitlustes on üheks põhjuseks toodud näiteks segaseid pärilusküsimusi ehk probleeme, kellele kuulub Inglise kroon pärast Edward Usutunnistaja surma. Kas seesugusest seletusest piisab? Kas William Vallutaja karismaatilisest natuurist oli küllalt, et koondada oma lipu alla tuhandeid mehi mitte ainult hertsogkonnast endast, vaid ka näiteks Prantsusmaalt ja Flandriast? Muidugi: William vajab invasiooni ettevalmistamisel ka kõrgeima ideoloogilise võimu ehk paavsti tuge. Alexander II andis hertsogile oma õnnistuse, saates talle kalli reliikvia – püha Peetruse juuksekarva. Kahtlemata motiveeris paavsti õnnistus nii hertsogi enda kui ka naaberlade sõjamehi Williami lipu alla koonduma. Ideoloogilise poolega, invasiooni õigustusega, oli siis kõik justkui korras, olgugi et ristsõdade aeg polnud veel alanud. Kuid kas meil on võimalik veel sügavamale minna ja seletada Normandia hertsogi aktsiooni

¹⁶ Lühiväljaande saab: **Raudkivi, P.** Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu. Argo, Tallinn, 2007, 28–35.

¹⁷ **Bartlett, R.** Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Kunst, Tallinn, 2001, 73 jj.

ühiskondliku arenguga? Kindlasti on see võimalik. Nimelt annab 1066. aasta vallutuse eellugu seletada Normandias ja selle naabruskonnas kujunenud ühiskondlike pingetega, mis vajasis lahendust. Maapuudus kummitas, võimalus lääne saada oli ahtaks muutunud ja töökäsi nappis. Lisaks oli Prantsusmaa ühiskonda kooshoidev autoriteet lagunenu ja see survestas Normandiat. Täiendava faktorina tuleb arvesse Taanist Normandiasse saabuvate uute asunike soov leida endale hertsogkonnas lahendamata äraelamist ja tagatipuks olid pärilustavad muutunud. Sisuliselt oli paljude tegurite koosmõjul tekkinud ühiskondlik pinge, mis vajab lahendust – ja see viis normanni vallutuseni.¹⁸ Eelkirjeldatud taust sobib hästi kokku ka Bartletti seletusega Euroopa laienemise allhoovustest.¹⁹

Eelneva taustal tahaks küsida, kas 1219. aasta Taani vallutuse taga võis olla samasugune ühiskondlik pinge, nagu see oli tekkinud mandril vastu Suur-Britannia saart 11. sajandi esimesel poolel? Kas invasiooniar mee moodustasid maanäljas rüütlid, kes ainult ootasid hetke, mil saaksid ennast põliselanike üle maksma panna, et pääseda lõpuks ometi emamaal valitsevast ühiskondlikust surutisest? Sellele küsimusele väljapeetud ja tõsiselt võetavat vastust pole. Küll aga on enne taanlasi Läänemere idakaldale edenemist alustanud Saksa ekspansiooni seletatud ühiskonna sisemise vajadusega leida endale väljund uute asualade hõivamisega, või oli see üheks oluliseks faktoriks teiste kõrval.²⁰

Taanlaste 1219. aasta invasiooni veepealse osa vaatlus ei jäta kahtlust, et see oli suursugune aktsioon. Taani kuningas tuli, et võtta, mida ta arvas endale kuuluvat. Põguski pilk ekspeditsiooni koosseisule kinnitab, et mitte kordagi polnud siinsel maalapil viibinud korraka nii palju kõrgeid ilmalikke ja vaimulikke ametimehi: peapiiskop Anders Sunesen, kes polnud lihtsalt Lundi kiriku kõrgeim hingekarjane, vaid paavst Innocentius III poolt määratud legaati Põhjamaades²¹, kolm piiskoppi, kuningas Waldemar II ise ning tema vasall, slaavlaste vürst Wizzlaus. Tähelepanuväärseks ja sõjakäigule kaalukust lisavaks faktoriks tuleb lugeda Eestimaa piiskopi Theoderici osalemist, kes oli Riias piiskopiks pühitsetud ning "...hoidis kuninga poole".²² Theoderic oli vaieldamatult parim Liivimaa olude tundja. Vähe-malt viis-kuus korda oli ta Roomas Liivimaa-asjus paavsti kuuriat külastanud ja tema leerivahetusse peab suhtuma täie tõsidusega, otsides sellest tulevikku silmas

¹⁸ Searle, E. *Predatory Kingship and the Creation of Norman Power, 840–1066*. Berkeley, California, 1988, 12–26.

¹⁹ William Vallutaja tegevuses langeb usuline motiiv loomulikult ära, sest Inglismaa oli ristiusuline juba sajandeid. Paavst Alexander II õnnistus aktsioonile oli rohkem sümbolset laadi, sest ristisõdade ajastut polnud Urbanus II poolt veel "välja kuulutatud". Aga see oli ikkagi paavstlik õnnistus.

²⁰ Piskorski, J. M. *The medieval colonisation of Central Europe as a problem of world history and historiography*. – *German History*, 2004, 22, 3, 323–343; vana diskussioon Saksa Liivimaa ekspansiooni tagamaadest on hiljuti uuesti üles võetud. Vt Munzinger, M. R. *The profits of the cross: merchant involvement in the Baltic Crusades (c. 1180–1230)*. – *Journal of Medieval History*, 2006, 32, 163–185.

²¹ Vt tema kohta nt Rebane, P. P. *Archbishop Anders Sunesen and the Danish conquest of Estonia*. – *Rmt: Yearbook of the Estonian Learned Society in America*, V (1968–1975), 1976, 24–38.

²² Henriku Liivimaa kroonika (HK). Eesti Raamat, Tallinn, 1982, XXIII, 2.

pidades märgilise tähtsusega sõnumit. Tsisterlase Theoderici intuitsiooni tuleb usaldada. Waldemar II tagataskus pidid Theoderici arvates olema väga tugevad kaardid ja Eestimaa piiskop teadis, kelle poole hoida.²³ Pole sugugi välistatud, et tsisterlane oli ise Waldemarile invasiooni ettevalmistamisel tubliks toeks. Paavst Honorius III 19. oktoobri 1218. aasta bulla andis kuningale õiguse liita oma valdustega ja allutada kiriklikult kõik alad, mis tema relvadega võidetud.²⁴ Igatahes on täiesti arusaadav, et Theoderic jagas ära: Alberti tegevus näis nokitsemisena Taani kuninga laia joone kõrval, kellele oli Jumala maapealse asemiku poolt antud peaaegu piiramatu voli oma heaksnägemise järgi toimetada.²⁵ Eelneva taustal ei tohi siiski hetkekski unustada, et taanlaste tulekule eelnesid 1218. aasta juulis läbirääkimised Schleswigis, kus Riia piiskop Albert ja Theoderic esitasid Waldemar II-le palve tulla sakslastele Liivimaale appi. Kahjuks ei ole selgemat ülevaadet, milles täpsemalt veel kokku lepidi.²⁶ Schleswigi lepingul on siiski veel üks külg, mida tasub kindlasti kujuneva Liivimaa siseolusid silmas pidades tähele panna. Nimelt ei ole seal Mõõgavendade Ordu esindajaid. Viimased olid aga juba aastaid vallutuse edenemise võtmetegelasteks. Ordu kujutas endast militaarset jõudu ja selle liikmed olid vägagi teadlikud oma erilisest seisundist kohalike üle domineerimise saavutamisel. Vähe sellest: juba mõni aasta pärast asutamist oli ordu hakanud üles näitama tungivat soovi olla mitte ainult tööriistaks, vaid iseseisvaks valitsejaks piiskopivõimu kõrval. Kui Albert ja Theoderic ordu reaalselt positsiooni ja erihuve eirasid ega arvestanud ordu kui omaette jõufaktoriga, siis oli see kindlasti valearvestus. Kui vaadata aga Schleswigi kokkuleppele Taani kuninga silmade läbi, arvestades tema ühiskondlikku positsiooni Liivimaa sakslastega võrreldes, ei pidanudki Waldemar II väga muretsema. Tõrksate eestlaste ja vaenulike venelastega hädas sakslased ei pruukinud olla taanlaste jaoks üldsegi tõsiselt võetavateks lepingupartneriteks, kelle huvidega pidi arvestama. Ja veel vähem oskas kuningas ette näha, et pärast abistava käe ulatamist saab Taanist hoopis sakslaste konkurent.

Mida taanlased saavutasid? Periood, mille jooksul saame jälgida taanlaste tegevust ja mida võiksime interpreteerida kuningriigi taktikana enese kehtestamisel, on lühike. Tinglikult saab pidada n-õ esimese Taani võimuperioodi lõpuks 1227. aastat, mil tuli Revala linnus maha jätta. Oma plaani segamatu elluviimise periood

²³ Theoderici piiskopkond ei olnud allutatud ühegi metropoli võimule. Paavsti legaati Põhjamaades, Lundi piiskop Anders Sunesen oli too, kellega Theodericil arvestada tuli: Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Hrsg. von Dr. F. G. v. Bunge. Ester Band. 1093–1300. Kluge und Ströhm, Reval, No 37.

²⁴ LUB, III, nr 46a. Vt **Rebane, P.** Denmark, the papacy and the christianization of Estonia. – Rmt: Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica, in occasione dell' VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986). Roma, 24–25 Giugno 1986. Libreria Editrice Vaticana. Città del Vaticano, 194–195.

²⁵ Nt **Jørgensen, A. D.** Om Danebrogens Oprindelse. – Dansk Historisk Tidskrift, 1875–1877, R. 4, 5, 457.

²⁶ Vt lähemalt **Rebane, P. P.** Denmark and the Baltic Crusade, 1150–1227. Michigan State University, 1969, 117 jj.

oli aga veelgi lühem. Selle lõpuks Läänemere idakaldal oli 1222. aasta teine pool, mil puhkes eestlaste ülestõus, ja Taanis endas 1223. aasta mai, mil kuningas langes oma vasalli, Schwerini krahvi Heinrichi kätte vangi. Need kaks sündmust näitavad selgelt, et sakslaste silmis oli Taani samahästi kui mängust väljas.

Selleks et vallutus ehk teisisõnu võim kindlustuks, on vaja luua infrastruktuur, kindlustada võimupesad, mille vahendusel saaks ennast teostada. Sellest ei pääse mööda mitte ükski võõras võim, juhul kui tal on kavas tulla, et jääda. Vallutuse sõjaline pool võib ju edukas olla, kuid omaette probleemiks on see, kui osavalt suudetakse ennast kehtestada. Keskaegses ühiskonnas oli tavaks domineerimise tagamiseks luua kindlustatud sõjalisi tugipunkte, millel on täita olulisi funktsioone: esmalt on need sõjalise võimu keskused, et tagada poliitilise võimu teostamine allutatute üle, juhul kui kontroll lähiumbruse üle võib ohtu sattuda. Teiseks võivad neist kujuneda ka majandusliku võimu teostamise keskused. Heaks näiteks selle kohta, kuidas vallutus pidas esmavajalikuks tugeva sõjalise tugivõrgustiku loomist, on normanni vallutuse järgne Inglismaa ja eriti Inglise Walesi piiriala. Seal rajatud kindluste võõnd teenis korraga kaht eesmärki: esmalt kontrolli tagamine sõjajõuga anglosaksidele haaratud territooriumi üle ja teisalt olid tugevad kivi-kindlused heaks platsdarmiks edasisele edenemisele läänesuunal.

Iga vallutus kätkeb endas veel ühe olulise külje, mis on otseselt seotud võõrvõimu kehtestamisega. Brutaalse sõjajõu kasutamine kohalike vastu, kelle üle tahetakse võimu teostada, võib olla edukas, kuid sellel on siiski oma piirid. Mingil ajahetkel võib vägivalla kasutamine ammenduda, sest see võib hävitada ressursi, mille üle kontrolli kehtestamine ongi eesmärgiks. Seda muidugi juhul, kui vallutuse eesmärgiks pole kohalike sihipärane hävitamine ja uute kolonistide maaletoomine.²⁷

Taanlaste tulekut silmas pidades võime ühes asjas küll kindlad olla: nimelt ei ole võimalik tuvastada seda, et Waldemar II oleks seadnud oma eesmärgiks luua Põhja-Eestis n-õ teist Taanit. See tähendab, et eesmärk vahetada kohalik elanikkond Taani oma vastu välja, langeb kindlasti ära. Ka ei ole märgata, et taanlased oleksid tegelnud kohalike ümberasustamisega, nagu see oli tavaks näiteks läänslaavlaste juures Saksa kolonisatsiooni ajal.²⁸ Seega tuleb silmas pidada: Taani oli arvestanud sellega, et tal tuleb ennast kohalike üle kehtestada. Teiste sõnadega: taanlaste domineerimistaktikal olid mingisugused erijooned, kuid neid jooni tuleb välja lugeda taanlaste tegevusest kohapeal. Siin on üheks võtmeküsimuseks, milliste ressurssidega Waldemar II üldse opereerida sai. Sõjameeste hulk, millega kuningas Lindanise alla saabus, ei saanud olla suurem kui 3000 sõjameest.²⁹ Äärmiselt oluline oleks teada, millised ühiskonnakihid olid Waldemar II vallutusse kaasa

²⁷ Mõiste *kolonisatsioon* kasutamisel tuleb keskaja kontekstis olla siiski äärmiselt ettevaatlik, sest varitseb oht uusaja kolonialismi tunnuseid keskaega üle kanda. Vt West, F. J. The colonial history of the Norman conquest? – History, 1999, 84, 274, 219–236.

²⁸ Gläster, M. De efterlevende slaverne. Venner og fjender: dagligliv ved Østersøen 700–1200. 1. Aufl. Schmidt-Römhild, Lübeck, 2004, 94–98.

²⁹ Benninghoven, F. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres Milicie Christi de Livonia. Böhlau, Köln, 1965, 157.

haaratud ja kuidas komplekteeriti kuninga armee. Tuues uuesti paralleeli umbes 150 aastat varem William Vallutaja korraldatud vallutusega, oleme Taani kuninga sõjaväe koosseisu mõistmisel üsna nõutud.³⁰ Suur-Britannia saarele astunud normanni sõjameeste koorekiht on tunduvalt täpsemini tuvastatav, kusjuures nende päritolu aitab mõista ka hertsogi lipu alla koondumise motiive.³¹ Pealegi oli Waldemar II ise Eestimaa pinnal kõigest mõne kuu ja septembri teisel poolel oli ta Taanis tagasi. Kui palju sõjamehi temaga koos kodumaale purjetas ja kui palju Lindanise lahingus langes, selle kohta puudub umbkaudnegi ülevaade.³² Veelgi enam kurvaks teeb aga tõsiasi, et me ei tea, kui palju sõjamehi – potentsiaalseid läänimehi, ametnikke ja vaimulikke – siia ikkagi jäi. Selle teadmiselega oleks aga nii mõndagi peale hakata, selgitamaks taanlaste domineerimistaktikat.

Taanlaste tegevuse üle saab otsustada peamiselt kahe allika vahendusel. Esimeseks on Paul Johanseni “Taani hindamisraamatu” interpreteering ja teiseks preester Henriku Liivimaa kroonika. Esimene allikas on, nagu juba öeldud, interpreteering. Selle hoolikal lugemisel saab selgeks, et Johanseni arusaamad võimumechanismide kehtestamisest on saksakesksed. See tähendab eelkõige, et vallutuse kindistumisel oleksid taanlased pidanud tema arvates sakslaste moodi käituma. Allpool on sellele tähelepanu juhitud. Henriku kroonika omakorda vaatleb sündmusi Riia kiriku seisukohalt ja ainult ridade vahelt saab aimu taanlaste tegelikest taotlustest.

Võime suure tõenäosusega arvata, et võimu hoidmise ja laiendamise seisukohast oli Toompeal asunud rävalaste linnuse hõivamine kõige olulisem. Waldemar II tuleku kohta ütleb Henrik, et pärast randumist asuti rävalaste linnuse asemele Toompeale uut ehitama. Sinna jäid pärast kuninga lahkumist “...piiskopid koos kuninga meestega”.³³ See kindlus jäi taanlaste kätte kuni 1227. aastani. Kivilinnuse ehitamiskavast, mis pidi ilmselt võimupesa ülesannet täitma, räägib kroonik Waldemar II 1222. aasta Saaremaa retkega seoses.³⁴ Kuid taotlus luua püsiv tugipunkt lõppes fiaskoga, sest saarlased sundisid kuninga poolt linnusesse jäetud

³⁰ Henriku järgi (HK, XXIII, 2) koosnes kuninga sõjavägi taanlastest, sakslastest ja slaavlastest. 1219. a Lindanise lahinguga seoses räägib kroonikakirjutaja: “Ja kogunesid kõik taanlased ühes kuningaga ja mõned sakslased, kes olid koos nendega, ja asusid eestlastele vastu, võideldes vapralt nendega.” Et slaavlaste väge juhtis Wizzlaus, kelle sekkumine tõi lahingusse pöörde, see paistab selge olevat. Teadmata selle suuruselt kõige vähematki, võib siiski eeldada, et slaavlaste oli arvestatav hulk. Kuidas interpreteerida aga krooniku lausekatket *mõned sakslased*? Tuleb pidada väheusutavaks, et sel kriitilisel hetkel hoidis osa sakslastest lahingust kõrvale. Pigem võiks ehk järeldada, et sakslasi ei olnudki kuigi palju ja nende sõjajõud ei moodustanud kuninga sõjaväes mingit eraldi lipkonda nagu slaavlastel. Aga kõik see on vaid oletus.

³¹ Olgugi et “Roll of Battle Abbey” kui peamine ajalooallikas Williami meeskonna koosseisu kohta on saanud kõva kriitika osaliseks ja see on lausa võltsinguks tembeldatud, sisaldab see ometi ligi kolmkümmend nime, kelle kohta võib surmkindlalt öelda, et nad tõesti võitlesid hertsogi lipu all. Vt **Corbett, W. J.** The development of the duchy of Normandy and the Norman conquest of England. – Rmt: Cambridge Medieval History. Cambridge, 1968, 505–513.

³² Henrik ütleb, et eestlasi langes enam kui tuhat. HK, XXIII, 2.

³³ HK, XXIII, 2.

³⁴ HK, XXVI, 3.

meeskonna alistuma ja lahkuma ning tegid kivikantsi maatasa.³⁵ Suuremate fortifikatsioonide ehitamisest taanlaste poolt lisaks neile kahele jälge pole.

Taanlaste peamiseks ülesandeks oli kohalike ristimine. See oli kindlasti viisiks võimupiirkonda märgistada. Huvitaval kombel on taanlaste ja kohalike sõjalisest vastasseisust ristimisel suhteliselt vähe andmeid. Henrik ütleb küll, et pärast Waldemar II lahkumist "...sinna jäid maha piiskopid koos kuninga meestega, kes terve selle aasta läbi võitlesid rävalastega, kuni need viimaks ristimise sakramendi vastu võtsid".³⁶ Johansen on oletanud, et 1219. aasta lõpul võis aset leida suurem lahing Raasiku ümbruses.³⁷ Seda kõike on aga hämmastavalt vähe, kui võrrelda lõunast põhja suunas edenenu ordu ja piiskop Alberti leeri võitlusi kohalikega ristiusu nimel. Kuidas preestrite liikumist ja suure Eestimaa nimistu algmaterjali koostamist praktiliselt ette kujutada? Meil ei ole poolt- ega ka vastuargumente, et ristijate liikumine toimus näiteks sõjajõu toetusel. Kui kuningas oli märkimisväärse hulga sõjameestega Taani tagasi läinud, siis frontaalse sunni rakendamise tuleb vaevalt kõne alla. Andmeid pole ka selle kohta, et Taanist oleks Eestisse saabunud n-ö värsket verd sõjameeste näol. Kuidas seda fenomeni seletada? Jüri Uluotsa poolt välja käidud võimalusega – eestlaste alistumine võõrastele toimus valdavalt lepingulisel alusel – nõustumine tundub olevat liialt riskantne.³⁸ Samas ei saa välistada, et paikkonniti võis pärismaalaste allutamine olla erinev. Ja mis peamine: olgugi et allikaline baas muistse Eesti ühiskonna kirjeldamiseks on kahetsusväärsest napp, oleks väärt selle võimutsioloogilist struktureeritust alahinnata. Tuletagem meelde kas või kroonikakirjutaja Henriku kirjeldust kuningas Waldemar II tulekust ja esmastest kokkupuudetest eestlastega. Kõigepealt vahetati kinke ja seejärel peeti lahingut, millest taanlased hädavaevu terve nahaga välja tulid. Muide me ei tea ju üldse, kellega kuningaleer kinke vahetas ja kellega lahingut peeti. Oli see ülepea sama seltskond eestlasi? Henrikki eristab ju eestlasi maakondade kaupa, millest saab eeldada, et neil struktuuriosadel oli kindlasti omaette ülesehitus. Kindlasti sõltus palju ka sellest, milliseid tingimusi taanlased kohalikele pakkusid või millised olid kokkulepped võimu loovutamisel.

Omaette võimupesa näib olevat Varbola. Seal tapeti saarlaste, harjulaste ja mereäärsete eestlaste ühisaktsiooni tulemusel 1222. aastal taanlasi. Henriku sõnadest võib järeldada, et sealsed eestlased ja taanlased elasid linnuses koos:

...kogunesid nad /.../ Varbola linnusesse kokku, tapsid mõningad taanlastest ja nende preestritest, kes nendega koos elasid...³⁹

Et taanlaste ja varbolaste suhted polnud teravale konfrontatsioonile üles ehitatud, võib välja lugeda Henriku lausest, milles on öeldud, et mõned saarlased olid

³⁵ Samas, 3–4.

³⁶ HK, XXIII, 2.

³⁷ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber census Daniae (LCD). Kopenhagen, 1933, 67. Johanseni väide toetub LCD analüüsile ja suulisele traditsioonile.

³⁸ **Uluots, J.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. – Eesti Muinsuskaitse Seltsi Toimetisi, 1989, 1, 9–22.

³⁹ HK, XXVI, 5.

käinud uudistamas paterelli ehitamise kunsti, "...mille taanlased olid kinkinud varbolastele kui oma alamatele".⁴⁰ Üsna irooniliseks muudab selle seiga aga asjaolu, et taanlastelt kopeeritud masinate abil hävitasid saarlased 1222. aastal taanlaste poolt Saaremaale ehitatud kivilinnuse.⁴¹

Taanlastel oli siiski mõningane kontroll Virumaa üle. Pole vähimatki aimu, mida tohib järeldada taanlaste võimu kohta Henriku sõnadest:

...sakslased /.../ tulid virulaste vanemate kutsel Virumaale ja hõivates Virumaa linnused, löid taanlased välja... Ja nad hakkasid valitsema kõigis Virumaa kihelkondades ja linnustes.⁴²

Kuigi paavsti legaati võttis järgnevalt Taani-Saksa vaidlusalused maad oma kontrolli alla, viitab asjaolu ometi sellele, et taanlased olid kohal. Varbola analoogiat võiks ju rakendada – taanlased olid linnuses koos kohalikega –, kuid Henriku kroonika ei anna selleks paraku võimalust. Järvamaal oli Henriku sõnade järgi taanlastel ametis foogt (*advocatus*), kes sakalaste poolt rituaalselt tapeti.⁴³ Millised võisid olla ühe *advocatus*'e kohustused, pole kõige vähematki aimu.

Modena Guillelmuse käigust Põhja-Eestisse saab jälle teha mõningaid järeldusi esimese Taani aja võimuvõrgustiku kohta. Võib ju eeldada, et paavsti legaati ei käinud mööda nurgataguseid kohti, vaid teda juhatati kõige olulisematesse kohalikesse võimukeskustesse. Kareda küla oli esimene, kuhu ta jõudis. Seejärel "...läks edasi Virumaa esimese linnuse juurde, mida kutsutakse Agelindeks".⁴⁴ Edasi oli suurem kokkusaamine Tarwanpelsis, mis oli suure tõenäosusega tulevane Rakvere. Sealt mindi edasi Tabellini kihelkonda ja tagasi Tharwanpele. Põhja-Eesti ringkäigu kulminatsiooniks oli taanlaste linnuse küllastamine Revalas ja sealt liikus ta edasi Lääne-Eestisse.⁴⁵

Guillelmuse tegevuse tulemusel sõlmiti taanlaste ja sakslaste vahel rahu, mis oli äärmiselt habras. See on ometi hea näide ideoloogilise võimu omadusest sekunda oma autoriteediga ühe ja sama eesmärgi nimel tegutsevate konkurentide tegevusse. Kuid mille pärast tuli tekkis? Ei millegi muu kui domineerimise pärast. Paavsti legaadile hetkeks küll kuuletuti, mis aga ometi ei tähendanud, et Guillelmuse korraldused oleksid jäänud püsivaks käitumisjuhiseks. Juba siis, kui paavsti legaati alles Riias tagasi purjetamiseks soodsat tuult ootas, läks konkureerivate poolte vahel uuesti relvavõitluseks. Magister Johannes, kelle õlule jäi kontroll paavstile allutatud alade üle, asus selles sakslaste poolele ja legaati ise läkitas "...õige palju sakslasi Virumaale sellesinasele Johannesele appi niihästi taanlaste kui saarlaste määramise vastu".⁴⁶ Henrik väidab, et magistri sulased ajasid Ridalat riisuvaid ja põletavaid taanlasi taga ning löid viiskümmend neist maha. Sama palju taanlasi oli põgenenud Maianpata linnusesse, kus viimased kolme päeva pärast seetõttu, et

⁴⁰ Samas, 3.

⁴¹ Samas, 3.

⁴² HK, XXIX, 6.

⁴³ HK, XXVI, 6.

⁴⁴ HK, XXIX, 7.

⁴⁵ Samas.

⁴⁶ HK, XXX, 2.

nad kristlased olid, lahkuda said.⁴⁷ Me ei oska arvata, kas taanlaste põgenemine Maianpatasse tähendas selle kuulumist Taani võimupesade hulka, nagu näiteks võis seda oletatavalt olla Varbola. Henriku väitel toimetas seal ristimist küll Peter Kaikiwalde, viies osalise ristimise lõpule⁴⁸, kuid pagemistest kohalike linnusesse võiks ometi järeldada, et kehtis mingi kokkulepe. Taanlased ei saanud ju sakslaste eest n-ö karukoopasse põgeneda.

Korrakem üle: koos kuningas Waldemar II-ga saabus Eestisse märkimisväärselt suur hulk vaimulikke Lundi peapiiskopi ja paavstliku Põhjamaade legaadi Anders Suneseniga eesotsas. Et kirikliku struktuuri kehtestamine oli taanlaste jaoks äärmiselt oluline, sellest annab tunnistust Johanseni LCD analüüs. Toompeale planeeritud katedraali ehitamist alustati kindlasti juba 1219. aasta suvel. Järgmisel aastal ehitati Saha, mis aga eestlaste ülestõusu käigus ilmselt hävitati, nagu pakub Johansen. Ka Keila, Jõelähtme ja Kuusalu kiriku rajamine jäi samasse aastasse. Hageri ja Kose kirik rajati ilmselt 1221. aastal ning Haljala ja Viru-Jaagupi kirik 1221/22. aastal. Sama ajaga võib dateerida ka Virumaa piiskopkonna katedraali rajamise katse Rakvere külje alla Tõrmasse. Vaskjala, Jüri ja Simuna kiriku ehitamine algas 1224. aastal. Mahu ja Kadrina oma jäid aga perioodi 1225–1238.⁴⁹ Kui Johanseni dateeringud paika peavad, annab see selget tunnistust, et kirikute rajamine oli taanlaste jaoks prioriteediks ja selle nimel pingutati. Nagu öeldud, planeeriti Tõrmasse Virumaa piiskopkonna keskust, mille ülemvaimulikuks pühitseti Lundi peapiiskopi poolt Ostradus.⁵⁰

Johansen on väitnud, et vasallide kihi kujundamise au Põhja-Eestis kuulub magister Johannesele, kuna viimane pidi suutma mingite vahenditega motiveerida legaadi poolt värvatud ristsõdijaid, ja vahetult enne Riiast lahkumist uuesti puhkenud Taani-Saksa vaenukoldesse Virumaal läkitati "...õige palju sakslasi".⁵¹ Seega: Waldemar II leer ei teinud vasallide kihi moodustamiseks jõulist katset. Johansen toob põhjuseks, et aeg oli selleks liialt lühike: Virumaal ja Järvas kestis esimene Taani aeg kolm ja pool ning Harjus viis aastat. Vastasseisud olid pingelised ja läänistamiseks polnud aeg küps.⁵² Teistsugusena näeb Johansen aga arenguid Rávalas. Taani aeg kestis seal kaheksa aastat ja pealegi oli tegemist võimutsentrumi lähiümbrusega. Seal polnud läänistuste läbiviimiseks suuremaid takistusi. Johanseni arvates oli aga läänistuste vorm teistsugune, kui Riiast lähtunud sakslased seda praktiseerinud olid. Taanis endas oli sel ajal kasutusel n-ö ametilään, mis ei olnud päritav.⁵³ Nõutuks teeb aga Johanseni järeldus: kuna Waldemar II oli vallutanud Saksa alasid ja läänistanud seal saksa kombe kohaselt ning temaga koos saabus siia kindlasti mitte vähe saksa soost rahvast, siis pidid läänistused ka Eestis toimuma nii nagu Saksamaal.⁵⁴ Tuletagem siinkohal uuesti meelde de Certeau

⁴⁷ Samas.

⁴⁸ HK, XXIX, 7.

⁴⁹ LCD, 193–211.

⁵⁰ HK, XXIII, 2; XXIV, 2.

⁵¹ LCD, 705; HK, XXX, 2.

⁵² LCD, 711.

⁵³ Samas, 712.

⁵⁴ Samas.

kolmnurga toimemehhanismi. Ilmselt ei ole Johanseni arvates n-ö saksalikule läänikorraldusele alternatiivi ja seetõttu otsib ta selle kehtestamise tunnuseid ka Waldemar II tegevusest. Miks pidi aga kuningas läänide andmisel lähtuma potentsiaalsete vasallide päritolumaa tavadest?

Hinnates taanlaste tegevust perioodil 1219–1223 – ajal, mil peaks kõige selgemini eristuma Waldemar II taktika võimuvõrgustike kujundamisel –, selgub, et pingutused kirikliku struktuuri väljaehitamiseks olid esiplaanil. Kuid nii nagu ristimisegi puhul jääb vaid imestada, kui valmid olid eestlased laskma sellel kõigel toimuda.

Eelneva taustal on raske mõista, miks valisid taanlased just niisuguse taktika. Kõige enam paneb imestama see asjaolu, et vallutusega traditsiooniliselt kaasakäiva sõjalise infrastruktuuri väljaehitamisel, mille eesmärgiks on oma kohaloleku demonstreerimine ja eelduste loomine nii majandusliku kui poliitilise võimu teostamiseks, näitas kuningriik üles arusaamatut abitust. Eelnevast saab teha järelduse: kuigi me ei tea Schleswigi lepingu täpset sisu, võib ometi eeldada, et taanlased ei olnud valmis sõjaliseks konfrontatsiooniks sakslastega. Viimased omakorda aga ei suutnud leppida asjaoluga, et taanlaste õiguste hulka kuulus ka maa hõivamine ja Taani krooni alla koondamine. Teisisõnu ei arvestanud sakslased sellega, et taanlastest said nende konkurendid. Saksa-Taani vastuolu on sellisel juhul printsiipiaalset laadi ja taandub domineerimisele maa ning põliselanike üle. Mis siis ikkagi oli põhjuseks, et sakslased taanlasi appi kutsusid? Küllap ei miski muu kui soov Taani abile *oma* tahte saavutamisel. Domineerimisvõimaluste jagamisest pole juttugi.

Seetõttu pole imestada, et 1227. aastal tegi Taani vastaspool mõõgavendade eestvedamisel tugevama õigust rakendades Põhja-Eestis n-ö puhta töö. Kui lähendada võimusuhtloogilisest küljest, siis Taani võim kohapeal likvideeriti. Sümp-tomaatiline on sealjuures see, et konkureeriv pool kasutas oskuslikult ära kõik Taani nõrgad kohad: Waldemar II vangistamise tema vasalli poolt, kaotuse Bornhövdeni lahingus, magister Johannese abituse puhverriigi haldamisel ja hertsog Knudi kogenematuse positsioone hoida. Magister Johannes andis lahkudes Rävala, Harju, Läänemaa, Järva ja Virumaa Rooma kiriku käest ajutiseks haldamiseks üle oma abimeestele, s.o ordule ning piiskoppidele.⁵⁵

Puudub täpsem arusaam, mida võisid ajutised haldajad nende kätte usaldatud maal ette võtta. Sajaprotsendilist kindlust, et Põhja-Eesti oligi nüüd nende oma, neil kindlasti polnud. Seetõttu ei saa me kujundada ka täpsemat pilti, millele ordu Põhja-Eestis oma võimu kindlustamisel panustas. Täiesti selge on aga see, et rüütelvennad ei saanud siin tegutseda kui alal, mis oli nende kätega paganate käest võidetud. Magister Johannes oli alustanud läänistusega ja vaevalt sõandas näiteks ordu midagi radikaalset ette võtta, et Rooma kiriku vasallide käest maad enda kätte haarata. Ent ordul oli ometi pikaajaline kogemus, kuidas maad oma kontrolli all hoida. Strateegiliselt esmatähtis oli Toompea, kuhu asuti nn väikest linnust ehitama, ja sellega jõuti valmis kahe aastaga. Toompea jaotati neljaks: ordu sai

⁵⁵ LUB, I, nr 147.

ühe osa ja 3/4 läks vasallidele.⁵⁶ Ordufoogtid seati ametisse Harjusse ja Järvasse.⁵⁷ Virumaa seisund oli teine. Pole andmeid, et ordu oleks sinna oma foogti paika pannud. Modena Guillelmuse siinviibimisest teada Virumaa oletatavatest võimukeskustest oli Tarvanpää vasallide käes ja Agelinde maha jäetud.⁵⁸ Ordu kasutas oma positsioonide kindlustamiseks uut taktikat. Nimelt kutsuti Ojamaalt Tallinna 200 kaupmeest ja neist 40 said igäüks 20 adramaad Järvas.⁵⁹ Johanseni arvates toimus nende maaletulek 1230. aastal.⁶⁰

Piiskop Alberti surm 1229. aastal vallandas Liivimaal suure sisepoliitilise konflikti, mille klaarimine jäi paavsti legaadi Alna Balduini hooleks. Paavst Gregorius IX laiendas oma voliniku tegevusala oluliselt. 1232. aasta algul saavutas ta kogu Läänemere regioonis positsiooni, mis andis talle voli kujundada oma äranagemist mööda ümber faktiliselt kõik senised võimusuhted. Põhja-Eestiküsimus tõusis teravalt päevakorrale 1233. aastal. Esmalt huvitus legaat Virumaast, Järvast ja Läänemaast. Sealsed vasallid vandusid talle truudust. Ühtlasi läänistas ta ka ise, kusjuures uute vasallide seas oli ta oma vend.⁶¹ Vanadest võimupesadest võttis ta uuesti kasutusele Agelinde, mida ta ka kindlustas, samuti Läänemaal Kullamaa.⁶² Järvamaal tühistas ta Ojamaa kaupmeestele tehtud läänistused, võites selle sammuga kohalikud eestlased enda poole. Samuti hoidsid legaadi poole Viru- ja Läänemaa eestlased.⁶³ Harjumaa ja Rävalla üle talle siiski paavsti poolt täit voli ei antud.⁶⁴ Küll pidi ta aga hoolt kandma Rävalla, Virumaa ja teiste piiskopkondade vaimuliku külje eest.⁶⁵ Millisesse positsiooni suruti Alna Balduini tegevuse tagajärjel ordu poolt Põhja-Eestis ametisse seatud foogtid, selle kohta ülevaade puudub.

Kui heita mõtteline pilk kaardile, siis selgub, et täieliku kontrolli kehtestamisest Põhja-Eestis lahutas paavsti volinikku vaid mõni samm. Alna Balduin nõudis enda kätte kogu Toompead. Võimugeograafiliselt oleks ka väikese nn linnuse loovutamine tähendanud strateegiliselt olulisima positsiooni äraandmist ja ordu domineerimisvõimaluste kahandamist kogu kujuneval Liivimaal.

1233. aasta varasügisel ordu ja legaadimeelsete vahel peetud Toompea lahing ning sellele järgnenud rüütelvendade tegevus⁶⁶ veenab, et ordu oli valmis kasutama oma positsioonide hoidmiseks kõige äärmuslikumaid võimalusi. Siinkohal tuleks rõhutada ordu otsustavust mitte alluda ka kõrgeima ideoloogilise võimu tahtele,

⁵⁶ **Hildebrand, H.** Livonica, vornähmlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Riga, 1887, nr 21, § 14.

⁵⁷ LCD, 713.

⁵⁸ **Hildebrand, H.** Livonica, nr 21, § 18.

⁵⁹ Samas, § 11.

⁶⁰ LCD, 719.

⁶¹ **Hildebrand, H.** Livonica, nr 21, § 13, 19, 20.

⁶² Samas, § 18.

⁶³ Samas, § 13, 18, 24.

⁶⁴ LUB, I, 116, 117; LCD, 728.

⁶⁵ LUB, I, 118.

⁶⁶ Vt **Benninghoven, F.** Der Orden der Schwertbrüder, 287–301.

kui see peaks väärama rüütelvendade huve. 1234. aastast pärit paavst Gregorius IX kiri, milles ta kutsub vastust andma legaati Balduini ja kiriku vastu korda saadetud kuritegude eest Riia piiskopi Nicolausi, mõned mõõgavennad, ordu tervikuna ning Riia linna esindajad, ei pruugi sisaldada muidugi sajabrotsendilist tõtt. Küll aga ei muuda see päris kindlasti tervikpilti vastuoludest eri konkureerivate poolte vahel domineerimise kindlustamisel. Õigupoolest on tegemist unikaalse allikaga, et mõista vallutuse kinnistumise ja keskaegsete võimustruktuuride kujunemise keerukust. Kui palju langes Toompea lahingus ordu käe läbi Balduini poolehoidjaid, kui palju vangistati ja pärast lunaraha eest vabastati, sellele küsimusele pole täpse vastuse andmine võimalik. Dokumendis pakutud 100 langenut ja 200 vangistatut on ilmselt üle pakutud arvud.⁶⁷ Samas on täiesti selge, et kui ka pooled orduvastased vasallid hukkusid, tähendas see ikkagi maa vabaks jäämist ja rüütelvendadele võimaluse andmist käituda omanikuta maaga vastavalt oma äranägemisele. Süüdistuskirjas väidetakse, et ka need vasallid Harjus, Virus ja Rávalas, kes ellu jäid, pidid Rooma kirikule, s.o paavstile, antud vasallitootusest lahti ütlema, ning need, kes seda ei teinud, jäid valdustest ilma.⁶⁸ Ka Alna Balduini poolt uuesti mehitatud Agelinde ja Kullamaa vallutati ning hävitati ordu poolt. Vastristitud ja vasallid maksustati rängalt.⁶⁹ Ka Ojamaa kaupmehed said oma Järvamaa valdused tagasi.⁷⁰ Ent vast kõige olulisemaks, mida saab Toompea lahinguga seoses jälgida, on ikkagi ordu käitumisviis domineerimise tagamisel. Rüütelvennad kasutasid territooriumi üle kontrolli kehtestamiseks brutaalset jõudu. Võimusotsioloogiliselt saab seda kvalifitseerida poliitilise võimu vägivaldseks manifestatsiooniks, kontrolli kehtestamiseks (või ka taaskehtestamiseks) territooriumi üle, mida arvati kindlalt oma võimkonda kuuluvat. Pole küll konkreetset tõestusmaterjali, kuid ometi võib oletada, et konkurentsis domineerimise pärast Põhja-Eestis võis ordu kasutada oma sõjalist üleolekut ka varem. Eriti võib see kehtida perioodi kohta, mil Modena Guillelmus siinmail tegutses ja üritas neofüütide õiguslikku seisundit parandada. Niisugune legaadipoolne korralekutsumine ei sobinud ordu domineerimistaktikaga ja olukorra pööramiseks enese kasuks oli vaja leida põhjus või isegi kriitilisi olukordi lavastada. Vastristitute süüdistamine konspireerimises andis jõuliseks tegutsemiseks piisava põhjenduse, mis kulmineerus taanlaste lahkumisega 1227. aastal.⁷¹

Ordu poolt uuesti kätte võidetud poliitilist domineerimist Põhja-Eestis tuleb pidada raamistuseks. Täiesti selge on see, et jõuga enese taaskehtestamine ei saanud tähendada täielikku senise olukorra muutmist raamide sees. Johansen on LCD analüüsist järeldanud, et pärast 1233. aastat pidi ordu minema Põhja-Eesti vasallidega ikkagi koostööle ja neid endaga siduma. Sümpomaatiliseks tuleb pidada

⁶⁷ LCD, 727, märkus 6.

⁶⁸ **Hildebrand, H.** Livonica, nr 21, § 20.

⁶⁹ Samas, § 18.

⁷⁰ Samas, § 21.

⁷¹ **Donnert, G. A.** Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern († 1251). (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum, 2/5.) Helsingfors, 1929, 133 jj; LCD, 707–708.

asjaolu, et Virumaa suurvasallid said pärast Toompea lahingut Tallinna ümbruses valdusi.⁷² Suure tõenäosusega ei tegelnud ordu mitte ainult Toompea lahingus langenud läänimeeste maade ümberjagamisega, vaid ka uute läänistustega.⁷³

Periood Toompea lahingust 1233. aastal kuni 1238. aastani, mil sõlmiti Stensby leping, on suhteliselt lühike ja ordu taktika täpsemaks kirjeldamiseks allikatega vähe kaetud. Sellesse ajavahemikku jääb aga terve rida sündmusi, mis toovad Põhja-Eesti uuesti Taani võimu alla. Milliste vahenditega Waldemar II selle saavutas? Võimusotsioloogilisest aspektist lähenedes oli kõrgeim ideoloogiline võim ehk paavsti kuuria järjekordselt selleks instantsiks, kelle otsused olid määravad. Tõsi: paavsti kuuria otsuste realiseerimist toetas rida sündmusi kohapeal, nagu näiteks orduvendade lüüasaamine Saule lahingus ja selle riismete ühendamine Saksa Orduga.⁷⁴

Eelnevaga seoses tekib aga terve rida uusi probleeme, mida autorite arvates tuleb aastail 1238–1346 kestnud Taani aja olemuse lahtimõtestamisel arvestada. Esmalt küsimus: kas Taanil oli vaja Põhja-Eestit tagasi lihtsalt põhimõtte pärast või olid siin mängus mingid muud motiivid? Selge vastus jääb selles osas andmata. Mida leping Taanile andis? Kindlasti legaliseeriti Stensby lepinguga Taani poliitiline domineerimine. Ent millisteks muudatusteks oli Taani võimeline kohapeal? Ei tohi unustada, et Stensby leping kõigest lõi eeldused poliitiliseks domineerimiseks. Hetkekski ei tohi meelest lasta ka seda, et 1227. aastal oli kuningriik kaotanud Eestimaaga faktiliselt kõik sidemed. Ainus, mis alles jäi, oli pretensioon aladele, mis olid käest libisenud. Stensby lepinguga said taanlased aga endale perioodist 1227–1238 päranditombu, mille moodustamisega polnud Taanil suuremat seost. Seega oli kuningriik silmitsi keerulise probleemiga: millisel määral oli üldse võimalik peamiselt ordu dikteerimise all kujundatud infrastruktuuri muuta? Johanseni “Taanil hindamisraamatu” interpretatsioon annab meile küllalt usutava ülevaate keskvaldumise suhtumisest enne Stensby lepingut aset leidnud läänistustesse ja püüetest vahetada kuningriigivaenulikud vasallid lojaalsete vastu välja.⁷⁵ Küsimus, mil määral suures Eestimaal nimistus piiskop Thorkelli poolt 1241. aastal kirja pandud vasallide klassifitseerimise põhimõtted ellu viidi, jääb aga täpsema vastuseta. Meil lihtsalt puudub allikaline baas, et võrrelda Johanseni interpretatsiooni hilisema perioodi andmestikuga. Ühe asjaoluga tuleb siiski veel arvestada. Nimelt ei olnud Taani ja Saksa Ordu kui mõõgavendade mantlipärija suhted pärast Stensby lepingut enam kui otseste konkurentide suhted. Pigem oli tegemist liitlastega, kes pidid ühiste jõududega paganate vastu võitlema.⁷⁶ Sellest tulenevalt ei tundu reaalne, et Taanil oleks olnud otstarbekas puhastada kogu uuesti kätte saadud Põhja-Eesti siin juba kanda kinnitanud vasallidest.

⁷² LCD, 730–732.

⁷³ LUB, I, 145.

⁷⁴ **Skyum-Nielsen, N.** Estonia under Danish rule. – Rmt: Danish Medieval History. New Currents. Ed. N. Skyum-Nielsen. Lund, 1981, 112 jj.

⁷⁵ LCD, 676–701.

⁷⁶ Vt **Selart, A.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 5.) Tartu, 2002, 126 jj.

Millises ulatuses orduaegsed maaomanikud välja vahetati või nende olemasoluga lepitati, – kõik see ei anna meile ometi vastust küsimusele, mis toimus tasandil läänimees-talupoeg. Esitagem küsimus praktilist külge silmas pidades: kuidas suutis suhteliselt väikesearvuline läänimeeste kiht (114–139) hoida ohjes kümneid tuhandeid talupoegi? Brutaalne domineerimine relva ja vägivallaga ähvardades ning igal ajahetkel kohal olles ei tundu olevat reaalne. Pigem võiks eeldada, et keskmise talupoja ja läänimehe vahel oli omakorda kohalikest koosnev vahekiht, omamoodi agentide võrgustik, mille kohta puudub meil selgem ülevaade.

Liivimaa põlisrahvaste allutamine käis ristiusustamise egiidi all. Ometi on selgelt näha, et Taani-Saksa konfrontatsiooni olukorras käis prioriteedivõitlus eelkõige poliitilise domineerimise pärast. Kui taanlased ehk tõesti püüdsid luua kiriklikku struktuuri ja pidasid seda pärast 1219. aastat oma peamiseks ülesandeks, siis ordu domineerimise perioodil ei ole meil teada mitte ühtki sammu, mida võiks tõlgendada kui katset tuua ristiusku kohalikele lähemale. Alles pärast Stensby lepingut näeme, et taanlased võtsid ordult tagasi saadud maadel kirikute rajamise uuesti käsile.⁷⁷

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et Põhja-Eestis pörkus pärast 1219. aastat mitu erinevat domineerimispraktikat. Suure tõenäosusega keskendus Taani 1219. aasta invasiooniga seoses eelkõige ristiusustamisele ja kiriklike struktuuride loomisele. Kui Johanseni interpretatsioon on õige, siis peeti esmavajalikuks kehtestada domineerimine ristimise läbi, mis viidi läbi süsteemselt. Paraku on taanlaste esimese Eestis viibimise kohta käiv andmestik liialt lünklik, et saada selgust, kas ristimisega koos suudeti vastristitutele kohe peale panna ka näiteks majanduslikud kohustused. Läänistamisest ilmalikele vasallidele kuningas hoidus. Kui üldse, siis tulevad arvesse ainult ametiläänid. Samas olid kuningriigi agendid, kelle ülesandeks oli teostada poliitilist võimu, kohal. Andmeid on foogtist Järvamaal ja Henriku kroonikas on mitmel korral räägitud eestlaste ning taanlaste kooselust linnustes.

Saksa-Taani domineerimiskonkurentsis olid sakslased edukamad. Ilmselt on põhjus selles, et nende kasutada olnud ressursid ja kahtlemata ka kogemus mängisid taanlased üle. Sealjuures oli sõjajõu kasutamine domineerimise kehtestamisel tavaline praktika. Ometi pole aastail 1227–1238 ordu kätte jäänud Põhja-Eestit põhjust käsitleda kui territooriumi, kus osutus võimalikuks rakendada oma domineerimisprintsipi saajaprotsendiliselt. Esmaseks takistuseks oli Rooma kuuria kui kõrgeima ideoloogilise võimu sekkumine Taani-Saksa konkurentsi. Esimesed läänistused tehti Rooma kiriku legaadi Modena Guillelmuse kohusetäitja magister Johannese ajal ja ordu ei sõandanud neid vaidlustada. Samas hakkas ordu ka ise läänistama ja kutsus oma toetajaskonna kindlustamiseks Põhja-Eestisse kaupmehi Ojamaalt. Poliitilise domineerimise kindlustamise eesmärgil seadis ordu Harjusse ja Järvasse ametisse foogtid.

Paavsti legaadi Alna Balduini tegevus poliitilise domineerimise tagamisel läks vastuollu mõõgavendade huvidega. Kriitiline vastasseis kulmineerus 1233. aastal Toompea lahinguga, sest legaat nõudis kõige olulisema strateegilise keskuse loo-

⁷⁷ LCD, 103–211.

vutamist ja seda ei saanud ordu endale lubada. Mõõgavendade domineerimiskava on võimalik Toompea lahingu järgselt jälgida. Esiteks asuti läänistama Tallinna ümbruses. Teiseks hävitati Alna Balduini poolt uuesti kasutusele võetud Agelinde ja Kullamaa kants. Kolmandaks maksustati rängalt vastristitud ja vasallid. Tähelepanuväärne on seejuures, et kõrgeima ideoloogilise võimu tahtest vaadati mööda. Stensby lepingut, millega kuningriik Põhja-Eesti (Harju ja Viru) tagasi sai, tuleb pidada mitmete asjaolude (Saule lahingu katastroof, Saksa Ordu kui mõõgavendade mantlipärija ettevaatlikkus suhetes Taaniga) kokkulangemisest tingituks, kusjuures suunavaks jõuks oli paavsti kuuria. Tundub siiski, et pärast Stensby lepingut ei pidanud Taani kuningriik vajalikuks loobuda täielikult mõõgavendade pärandist. Eelkõige kehtis see vasalliinstitutsiooni kohta.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 6111).

GAMES OF POWER IN NORTHERN ESTONIA 1219–1238

Aspects of historical sociology

Tyge ANDERSEN and Priit RAUDKIVI

In this paper, the authors discuss the problems of establishing the structures of power in Northern Estonia. Our methodological approach owes a debt to the view on the sources of social power, introduced by Michael Mann, as a starting point. Mann breaks down power into the four basic types: ideological, economic, political and military. In the state-making process interaction of the four give territory characteristics that one can call an early or pre-modern state. Centrally exerted control with the four powers in society is a fundamental characteristic of the state. The maturity of a state depends on the ability to build up networks of power by rulers, aspiring for centralised government.

The build-up of feudal structures in Northern Estonia appears to have run along two different paths of domination. Starting from 1219, the Danes focused on the establishment of ecclesiastical structures, i.e. introducing Latin Christianity as the main manifestation of the common ideology of the West. Having high hopes for the advancement of the Christian faith and a reliable ecclesiastical platform, the popes gave Danish authorities a free hand in these matters. Both secularly and ecclesiastically, King Valdemar II was allowed to place conquered lands in Estonia under the Danish Crown and the archiepiscopal seat of Lund. Even though the conversion of the native population went peacefully, the network of economic, military and political power suffered from a wavering support from the Danish Crown. Compared with the Germans, competing with them for domination of the

same lands, the Danes did not invest enough social resources to establish a Danish loyal power base here. The Germans, especially the Order of the Swordbrothers, were better connected with local Old Livonian networks and they obtained political superiority by use of a local military presence, all-year round. The German multitude of various consortia and, however confusing and fragmented they may look, turned out as the more tenacious of the two. In 1227 the Danes were forced to leave Estonia and all the territory fell into the hands of the Order. All that was left for the Danes was a hope that perhaps one day, should a more salutary occasion arise, their claims on Estonia might be put forward again. During the period 1227–1238 the hands of the Order were not entirely free to carry out the type of domination most favourable to their own political ends. The Papal Legate thus representative of the supreme ideological power, interfered as a mediator between the Danes and the Order, laying down ground rules and even making his own vassals in the disputed territory – this was a political reality which the Order had to come to terms with. So the political framework existing within the dominion of the Swordbrothers also held a stratum of vassals loyal to the Pope. The second period the Holy See interfered in the status of Northern Estonia, thus acting according to its role as the supreme ideological power, started in 1230 and seriously threatened the position of the Order. The matter at issue was the question of political supremacy and it came to a life-and-death struggle between the supporters of the Papal Legate and the Order in 1233. The Swordbrothers made use of their military strength and regained positions recently lost. In other words the Swordbrothers did not obey the supreme ideological power. Opponents of the Order were punished severely and a network of liegemen, loyal to the Swordbrothers, was established. Only the Battle of Saule in 1236, fatal to the strength of the Order, and its incorporation within the Order of the Teutonic Knights made it possible for King Valdemar II to regain political dominion of the territories lost in 1227. But the Danes had to face the fact that in the framework of its regained dominion, rudiments of earlier political structures were not easy to shake off. However, it was perhaps never in any great demand from the side of the returned Danish authorities. The issue of how far the central government of the Danish Kingdom could interfere in the building of its province from then on is another matter.